

„НЕМОЖЛИВОСТІ” МОВНОГО ЧИННИКУ ТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена темі мови як чинника національної свідомості за умов глобалізованого сьогодення. Досліджуються інтеграційні можливості мови у справі творення нації в Україні. Автор прагне довести неадекватність мовної домінанти у будівництві нації сучасної доби, для чого використовує теоретичний та емпіричний доробок, аналізує мовну дискусію в Україні.

Ключові слова: *націєтворення, глобалізація, національна ідентичність, мова, мовне питання*

Под'ячев Д.М.

„НЕВОЗМОЖНОСТИ” ЯЗЫКОВОГО ФАКТОРА ПРИ СОЗДАНИИ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Статья посвящена теме языка как фактора национального сознания в условиях глобализованной реальности. Исследуются интеграционные возможности языка в деле создания нации в Украине. Автор стремится обосновать неадекватность языковой доминанты в строительстве наций в современную эпоху, для чего использует теоретические и эмпирические наработки, анализирует языковую дискуссию в Украине.

Ключевые слова: *строительство нации, глобализация, национальная идентичность, язык, языковой вопрос.*

Podyachev D.

THE LANGUAGE FACTOR „FAILURES” IN THE MODERN UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY CREATION

The article is devoted to the language issue as a national consciousness factor in the globalized reality. Language integrateability is investigated in case of Ukrainian nation creation. The author seeks for justification of the language dominant irrelevance in the modern age nations development using theoretical and empirical methods and analyzing the language argument in Ukraine.

Key words: *nation-building, globalization, national identity, language, the language question.*

Дискусії навколо мови у сучасній Україні точаться ще з кінця вісімдесятих років минулого століття. Ці дискусії майже завжди носять політичний характер. Великої кількості написаного та проголошеного з цього приводу частіше всього бракує по-справжньому незаангажованого підходу та зважених оцінок. Мовний чинник зазвичай відіграє роль об'єднуючого у сенсі процесу будівництва нації, та у сучасній Україні він радше розколює спільноту, яка досі не є національною. Об'єктом нашого дослідження, яке висвітлюється у статті, є мовний чинник консолідації національної спільноти.

Предметом є сучасні інтегративні можливості чиннику мови в українському суспільстві та стан мовного питання на прикладі його розробки у мовній дискусії, яка точиться в Україні, та в офіційних програмах учасників виборчих перегонів протягом останніх виборчих кампаній тощо.

Хотілося б звернути увагу на те, що у вітчизняній політичній науці відсутній як такий напрямок дослідження мовного чиннику у світовому націєтворенні та впливу, який здійснює

П. Альтера, В. Андерсона, Г. Сетона-Вотсона. У той час як вітчизняні вчені більше концентруються на стані справ у мовному питанні в Україні.

Зазвичай мовний ідентитент відіграє колосальну роль у вигляді ґрунту самовизначення у випадках тих країн, де носієм мови так званої „титульної етногрупи” виступає переважна більшість населення. Така домінанта не дозволяє піддавати сумніву офіційний статус цієї мови. Мовна асиміляція – явище, яким супроводжувалося становлення перших націй Європи. Не можна не погодитися з Петером Альтером, який стверджує, що „в основі поняття „політичної нації завжди лежить тривалий процес вирівнювання всередині більшого державного простору, якому часом дуже допомагають побічні заходи держави, спрямовані, наприклад, на мовну асиміляцію чи правову уніфікацію” [1, с.585]. Хоча, можна цікавим чином припускати, що з часів краху абсолютизму та остаточного оформлення демократичних інституцій держав-націй Західної Європи мовна мапа кожної такої країни призупинила свою плинність – втім, демократія жодним чином не призупинила національний розвиток країни, у якій установилася. Навпаки, вона знову-таки була позитивною у відношенні до титульної етногрупи та потреб її розвитку, оскільки механізм прийняття рішень більшістю лише сприяв тому, щоб силоміць асимілювати мовні меншини: Склався принцип, за яким „одномовна нація, що кількісно переважає інші, ототожнює себе з політичною нацією і намагається силоміць асимілювати меншини, посиляючись на демократичний принцип волі більшості” [1, с.586].

Між тим, все той ж Петер Альтер вказує на певну проблематичність поєднання в одному просторі західноєвропейського та східноєвропейського трактувань нації, вочевидь натякуючи на те, що колоніальне минуле саме країн Центрально-Східної Європи зумовило брак їхнього часу на швидке подолання шляху свого становлення як націй. Утім, тим з них, кордони яких зафіксували всередині переважно моноетнічну і одномовну спільноту у сенсі політичної стабільності з цього питання пощастило більше. Чого не скажеш про такі з них, що відчували на собі важкий вплив тоталітарних дослідів ХХ століття.

На відміну від чинника моноетнічності, значущість якого за радянських часів знижувалася за допомоги депортацій або переформатування внутрішньодержавних кордонів, мовний чинник у певних країнах, що пережили вказаний досвід, відчував на собі більш багатоаспектний вплив. Завдяки цьому впливові стала можливою поточна мовна кон’юнктура, яка на сьогодні склалася в Україні, де, за підрахунками, суто або переважно мовою провідного етносу спілкуються 35% громадян країни (у той час як суто або переважно російською – близько 40%), та Білорусі, де російськомовною є переважна більшість населення.

Така досить складна ситуація завжди примушувала уряди утримуватись від рішучих кроків „по захисту мови титульного етносу”. Умови світового правового режиму, який є одним з наслідків глобалізації, взагалі унеможливив будь-яке примусове втручання. У сукупності ж із проблемою відсутності загальнонаціональної політичної еліти (та, що існує, вимушена поляризуватися на геополітичних, регіональних ознаках, а не на ідеологічних) усе це лише продукує конфліктну ситуацію, де сходяться у двобій національний інтерес та ліберальні погляди.

Складність ситуації дає нам сьогодні зрозуміти, що хоча, чинник мови може зберігати консолідуючий потенціал, робити акцент на ньому у політиці творення ідентичності небезпечно, оскільки це може лише поглибити внутрішню інтеграцію двох мовних мега-спільнот в Україні. Водночас мовний чинник спрацьовуватиме не на користь національній спільноті.

Свого часу Бенедикт Андерсон слушно припустив, що навіть коли згадана більшість використовує мову колишньої метрополії, це ще зовсім не відкидає репрезентуючої здатності мови як такої в даній спільноті. Слід припустити, що ця теза не спрацьовує як універсалістська. Нагадаємо, що, на думку Б. Андерсона, помилкою буде трактувати мови таким чином, як їх трактують деякі націоналістичні ідеології – а саме, як зовнішні

символи національності поряд із прапорами, костюмами тощо. Важливішою є здатність мови *генерувати* уявлені спільноти. Внаслідок своєїрідної *підміни*, обумовленої історично, „репрезентувати національну спільність країни – колишньої колонії, здатна також і мова нещодавньої метрополії. Кінець кінцем, „імперські” мови – це все ж таки *національні* мови, а отже, *особливі* національні мови серед багатьох”, – вважає Б. Андерсон [2].

Задля розуміння причин складності питання про мову в Україні доречно пригадати, що Україна, як і інші країни Центрально-Східної Європи розпочиналася саме за культурницьким сценарієм, у якому мовно-культурна спільність була чи не найважливішою підставою процесу nation-building XIX-XX ст. [1, с.590]. І навпаки, вже зовсім інші чинники домінували під час творення несвітової нації. Як стверджує Сетон-Вотсон, у той час, як серед нових націй у Європі кінця XIX ст. найважливішим чинником творення національної свідомості стала мова, у формуванні заокеанських націй європейського походження найважливішими виявилися економічні та територіальні обставини. У колоніальній ж Африці кордони держав, довільно окреслені імперськими урядами, великою мірою визначили ті цілісності, в межах яких і робилися спроби творити модерні нації [3, с.518]. Отже, користуючись прикладом Андерсона, кордони Мозамбіку не йшли по слідах етнічної групи, оскільки імпульс до творення цих кордонів визначався зовні й чужоземною волею, відтак і португальська мова опинялася більше адаптованою до цих кордонів і просто приреченою на те, щоб бути у використанні більшістю.

Найважливішим є те, що глобалізоване сьогодення невідворотно знижує значущість мовного чинника націєтворення, підносячи економічний. Цікавим чином ця особливість відбивається на більшій функціональності в середині тієї або іншої держави мови, яка є більш кон'юнктурною у питанні появи технологічних новацій ззовні. В Україні така кон'юнктурність російської мови порівняно з українською є помітною повсякчас. Найбільш яскраво це проявляється у випадку імпорту технічних приладів, програмного забезпечення для комп'ютерного обладнання, нових рішень у поп-культурі тощо. В усіх випадках так звана відсутність мовного порогу відіграє злий жарт з українською мовою, оскільки в економічних та комерційних питаннях на перше місце виходить зрозумілість продукту як такого та можливість його засвоєння на „ринку”. Таке несприятливе становище мало б корегуватися спеціальною державною політикою економічних пільг з метою стимулювання розвитку української мови. Наголошуємо на тому, що навіть за умов глобалізації цінність розвитку та зміцнення позицій мови найчисельнішого етносу у державі-нації ніхто не відміняв, чого не скажеш про можливість здійснення примусових спроб на її користь. Інша справа, що в Україні сьогодні існує колізія у питанні значення терміну „національна мова”. Слід сказати, що існує певне протиріччя у тому, що необхідно вважати „національною мовою” – чи це апріорно є мова титульного етносу, чи це є та мова, якою користується більшість. Попри те, що сучасний контекст закликає бачити нормальність стану речей, за яким національних мов принаймні є дві, ми повинні фіксувати нормальність намірів держави зосереджуватися не на консервації існуючого стану речей, а на розвитку у першу чергу мови титульного етносу. Справедливості заради, позначимо, що в Україні ніколи не піднімалося питання нав'язування тієї або іншої мови, питання захисту використання української лишалося питанням суто захисту, а не експансії за рахунок російськомовних громадян. Вдруге відзначимо, за часів глобалізації у державі розв'язані руки, коли справа полягає у стимулюванні, а не примусі.

Згаданий дослідник Сетон-Вотсон у своїх спробах типологізації досвідів націєтворення, яке мало місце на початку XX століття у Східній Європі, стверджує, що коли у населення і правлячої групи спільними були або релігія, або мова, але не те і друге, виникала складніша ситуація і завдання націоналістичних лідерів ставало набагато важчим. [3, с.518] Сьогодні це можна розуміти як натяк на те, що саме в Україні завжди не спрацьовував типовий набір натуралістичних та культурницьких ознак творення ідентичності. Сьогодні сучасна політична еліта України у мовному сенсі також добре

репрезентує економічну кон'юнктуру використання мов попри навіть неписані норми щодо публічного використання державної мови. Це також доводить, що мовний ідентитент в українських умовах не працює.

Більше того, як це не видається парадоксальним, але ця обставина показує, що українська мова, погано розвивається. У цьому сенсі доречно згадати Йогана Гердера: „Що живіше мова, що ближче вона до своїх джерел, а отже переживає ще пору молодості й росту, то більше вона улягає змінам. Якщо вона живе лише у книжках, де її вивчають за правилами, якщо нею користуються не в живому спілкуванні, а лише в науці, де її застосовують у певних випадках і де вона означає певне число предметів, отже, де її словник укладений, граматики вноормована, а сфера вживання зафіксована, – то така мова може ще лишитися в помітних своїх елементах незмінною, але й то тільки в помітних...” [4, с.38]. І нехай не вводять в оману постійні зміни правописів. Усі ці зміни обертаються навколо мовного минулого української. Жодний з кроків по переписуванню не був спрямований у майбутнє.

Не слід з іншого боку вдаватися у депресивну логіку, за якою суто українська мова не визначається потужним ідентифікаційним потенціалом. Слід вважати вірним твердження, що якщо за певних умов у минулому навколо мови ґрунтувалась розбудова групи націй, серед яких належало бути Україні, глобалізована сучасність створює конфлікт – між несублімованою національною потребою культурницького штибу й нормами та реаліями економічного сьогодення, яке ніби крізь сито фільтрує ідентифікаційні наративи минулого, залишаючи право на існування лише таким, що зберігають той або інший економічний потенціал.

У будь-якому разі палким учасникам мовної дискусії, яка точиться в Україні, бажано було б триматися думки Ернеста Ренана, за якою мова запрошує до єднання, однак не змушує до нього [5, с.115]. Політичне значення мов, вважає Ренан, „походить від того, що їх вважають за ознаку раси... Мови це історичні витвори, які дають мало вказівок про кров тих, хто ними говорять, і які в кожному разі не могли б накласти кайдани на людську свободу, коли треба означити родину, з якою приєднуються на життя і на смерть...” [5, с.116]. А відтак затятим прибічникам етнічної та/або культурницької нації варто серйозно замислитися над тим, а чи не слід розвести питання про етнос та питання про мову між собою. А також звернути увагу на численні соціологічні дослідження з цього приводу, які показують, що етноідентичність ні в якому разі не тягне за собою відповідну мовну свідомість [6, с.3]. Отже, мова це бажаний, але не єдино можливий критерій будівництва нації.

Як не дивно, мовна дискусія в Україні лишається неглибокою. Мовне питання у вигляді політичних гасел скоріше є предметом політичного галасу, ніж серйозного розгляду. Більше того, перебіг трьох останніх виборчих кампаній доводить, що воно є далеко не трендовим серед програмних положень учасників перегонів. Так, серед 45 учасників парламентської виборчої кампанії 2006 року, так або інакше мовного питання торкнулися лише 16 політичних сил (приблизно одна третина), з яких радикальну точку зору обстоювали десять. Вже наступні, позачергові Вибори до Верховної Ради України дали зрозуміти, що існує певна гранична кількість сил, які постійно використовують мовне питання – з дев'яти політичних сил, що так або інакше торкнулися теми у своїй виборчій програмі, шість обійняли одну з протилежних думок. Приблизно таким же було співвідношення пригадуваності мовного питання у політичних програмах учасників останніх президентських виборчих перегонів.

Взагалі мовне питання, за версіями, українських політичних гравців, має чи не найабстрактнішу форму. Інституціоналізує позицію того чи іншого претендента завжди лише передвиборча програма, де, судячи з всього (і наведені вище цифри пригадуваності лише доводять це) воно виступає як резервне. Жодного разу план поточних дій уряду країни не містив у собі документально позначених кроків не тільки по реалізації однієї з протилежних позицій – чи то захист української мови, чи то збільшення інституційних

можливостей російської мови, або навіть певну помірковану позицію, за рахунок якої частина претендентів завжди також намагалася узяти собі електоральний дивіденд.

Емоційне забарвлення мовного питання насправді має штучний вигляд, оскільки воно надчутливе до популістичних трактувань. Як ми вже говорили раніше, прибічники обох поглядів, що домінують, мають рацію й серйозний підґрунтя у сенсі аргументацій та слушності, однак воно лишається галасливим, оскільки чи як там не було, населення влаштовує існуючий стан речей. Попри усі передвиборчі інсинуації, мовне питання майже не піднімається з дна суспільних інтересів, за даними опитувань. І саме ця обставина є певним гарантом, що питання ніколи не дійде до ескалації. Так, за даними соціологічних досліджень з усіх варіантів статусу мов в Україні за м'якого рейтингового вибору громадян найбільшою підтримкою користується варіант нинішнього статусу мов — тобто, щоб українська мова була єдиною державною за гарантування всім громадянам права на вільне спілкування мовою, якою вони бажають спілкуватися, і її розвиток. Саме цей варіант цілком схвалили більше половини (53,6%) громадян, а загалом схвалили 72,6%, і не схвалили — 20,4%. Жоден інший варіант не набрав підтримки і половини громадян [6].

Звичайно, кожні виборчі перегони скоріше негативно відбиваються на ставленні громадян до поточної мовної кон'юнктури, за умов якої штучно стимульовані надії в громадян на подолання неіснуючої проблеми відбиваються на підвищенні час від часу вимог до офіційного закріплення колосальних можливостей російської мови. От і останнім часом, вже сучасна передвиборча відповідальність знов зробила нагальним повернення мовного питання на політичний порядок денний зусиллями правлячої коаліції. Цього разу чергові апологети від влади „захисту російської мови” під виглядом мови міноритарних груп, якою її за формальними ознаками дозволяє вважати Європейська хартія регіональних мов та мов меншин, готують до прийняття цілий закон [7]. Те, що при цьому український народ є достатньо толерантним, й у міжвиборчу ситуацію загалом ставиться до необхідності володіти українською мовою з розумінням, парламентарів не зупиняє. А між тим, соціологи вже давно свідчать про те, що українська мова у свідомості російськомовних громадян вже певний час асоціюється з мовою вітчизни, а відтак у реальності не надто формують попит на формалізацію преференцій відносно російської мови. Це знов-таки підтверджують дані опитувань [6].

Можна припускати, що у майбутньому конфліктованість мовного питання в Україні буде знижуватись або збільшуватись, однак остаточно конфліктний потенціал питання не зникне ніколи — Україна залишиться країною, що використовує у побуті дві мови. При цьому чинник мови як підґрунтя до усвідомлення себе частиною нації „Україна” приречений на те щоб залишатися домінантою, яка так і не розкрилася.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альтер П. Нація: проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм.: Смолоскип, 2000. — С.580–591.
2. Андерсон Б. Воображаемые сообщества / Б. Андерсон. — М.: КАНОН-пресс Ц, Кучково поле, 2001.
3. Сетон-Вотсон Г. Старі і нові нації / Г. Сетон-Вотсон // Націоналізм.: Смолоскип, 2000. — С.515–519.
4. Гердер Й. Мова і національна індивідуальність / Й. Гердер // Націоналізм.: Смолоскип, 2000. — С.37–45.
5. Ренан Э. Что такое нация? / Э. Ренан // Собрание сочинений в 12-ти томах; [пер. с фр. под ред. В.Н. Михайловского]. — Т. 6. — К., 1902. — С. 87–101.
6. Ідентичність громадян України: стан і зміни // Національна безпека і оборона, 2007. — №9 (93). — С. 3–10.
7. Законопроект „Про мови в Україні”: погляд лінгвіста // Дзеркало тижня. — №34 (814). — 18 вересня 2010 року.